

Fyzikálna olympiáda

54. ročník, 2012/2013

celoštatné kolo

kategória A – riešenie úloh

1. Štvorstupňový katapult

Riešenie:

a) Pri zrážke sa uplatní ZZH

$$m_A v_{A0} + m_B v_{B0} = m_A v_{A1} + m_B v_{B1}$$

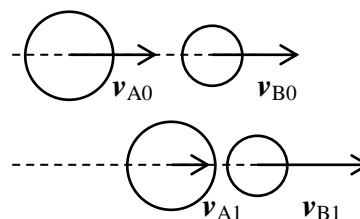
a ZZME (rovnosť kinetickej energie pred zrážkou a po nej pri pružnej zrážke)

$$\frac{1}{2} m_A v_{A0}^2 + \frac{1}{2} m_B v_{B0}^2 = \frac{1}{2} m_A v_{A1}^2 + \frac{1}{2} m_B v_{B1}^2.$$

Z rovníc dostaneme po úprave

$$v_{A1} = \frac{p-1}{p+1} v_{A0} + \frac{2}{p+1} v_{B0} \quad (\text{A})$$

$$v_{B1} = \frac{2p}{p+1} v_{A0} - \frac{p-1}{p+1} v_{B0} \quad (\text{B})$$

Obr. AR3-1

Obrázok 1 bod

Vzťahy 2 body

b) Pri páde na seba gule vzájomne nepôsobia. Ak sa dotkne prvá guľa podložky, dochádza k jej deformácii na spodnej strane a prudkému zabrzdzeniu. Pri pružnej deformácii sa guľa odrazí nazad s rovnakou rýchlosťou a súčasne dochádza k oneskorenej deformácii na hornej časti tlakom druhej gule. Ak uvažime, že deformačná fáza je veľmi krátka (niekoľko μs), považujeme oneskorenie deformácie na hornej strane za dostatočné pre splnenie predpokladu o postupnosti deformácie – prvá guľa s rýchlosťou $-v_0$ po odraze narazí do gule (2) klesajúcej nadol rýchlosťou v_0 . Tento predpoklad je splnený tým lepšie, čím je väčší modul pružnosti v tlaku – vhodné je použitie oceľových gúľ.

S použitím vzťahu (A) dostaneme rýchlosť gule (1) po zrážke smerom nahor

$$v_1 = \frac{p-1}{p+1} v_0 + \frac{2}{p+1} (-v_0) = \frac{p-3}{p+1} v_0.$$

Guľa (2) má po zrážke rýchlosť podľa (B)

$$v_{20} = \frac{2p}{p+1} v_0 - \frac{p-1}{p+1} (-v_0) = \frac{3p-1}{p+1} v_0.$$

Rovnaký dej predpokladáme na kontakte gúľ (2) a (3), atď.

Druhá guľa potom narazí rýchlosťou v_{20} do gule (3) padajúcej s rýchlosťou v_0 . Výsledná rýchlosť gule (2) je podľa (A)

$$v_2 = \frac{p-1}{p+1} v_{20} + \frac{2}{p+1} (-v_0) = \frac{(p-1)(3p-1) - 2(p+1)}{(p+1)^2} v_0 = v_1 + 2v_0 \left(\frac{p-1}{p+1} \right)^2 > v_1.$$

Druhá guľa získa rýchlosť $v_2 > v_1$ a teda pri stúpaní predbehne guľu (1) a bez ďalšej zrážky a guľou (1) stúpa nahor. Keďže analogicky po ďalšom odraze guľ (3) a (2) platí $v_3 > v_2$, vystúpi guľa (2) bez prekážky do výšky $h_2 = v_2^2/(2g)$.

Tretia guľa získa rýchlosť podľa (B)

$$v_{30} = \frac{2p}{p+1}v_{20} - \frac{p-1}{p+1}(-v_0) = \left(\frac{8p^2}{(p+1)^2} - 1 \right) v_0.$$

Po náraze do gule (4) získa guľa (3) rýchlosť $v_3 > v_2$ a guľa (4)

$$v_{40} = \frac{2p}{p+1}v_{30} - \frac{p-1}{p+1}(-v_0) = \left\{ \frac{2p}{p+1} \left[\frac{8p^2}{(p+1)^2} - 1 \right] + \frac{p-1}{p+1} \right\} v_0. \quad (C)$$

Vzťahy pre v_{01} až v_{04} – 3 body

c) Gule nadobudnú výšky

$$h_1 = \frac{v_1^2}{2g} = \left(\frac{p-3}{p+1} \right)^2 \frac{v_0^2}{2g} = \left(\frac{p-3}{p+1} \right)^2 h_0.$$

Pre dané hodnoty pri $p = 3,0$ je $h_1 = 0$ – guľa sa nárazom do gule (2) zastaví,

pri $p = 5,0$ dostaneme $h_1 \approx 0,11 h_0 \approx 5,6$ cm.

$$h_4 = \frac{v_{40}^2}{2g} = \left\{ \frac{2p}{p+1} \left[\frac{8p^2}{(p+1)^2} - 1 \right] + \frac{p-1}{p+1} \right\}^2 h_0.$$

Pre dané hodnoty pri $p = 3,0$ je $h_4 \approx 33 h_0 \approx 16,5$ m.

Pri pomere $p = 5,0$ dostaneme $h_4 \approx 68 h_0 \approx 34$ m.

3 body

d) S použitím vzťahu (C)

$$h^* = \frac{v_z^2}{2g} \left\{ \frac{2p}{p+1} \left[\frac{8p^2}{(p+1)^2} - 1 \right] + \frac{p-1}{p+1} \right\}^{-2}, \text{ pre dané hodnoty } h^* \approx 28 \text{ m.}$$

Zostava guľ by mala hmotnosť 9,3 kg.

1 bod

2. Fokusácia nabitých častíc

Riešenie:

- a) Na časticu pôsobí v magnetickom poli sila $\mathbf{F} = Q \mathbf{v} \times \mathbf{B}$. Rýchlosť pohybu častice rozložíme na zložku $v_{\parallel} = v \cos \alpha$ rovnobežnú s vektorom $\mathbf{B}$ a zložku $v_{\perp} = v \sin \alpha$ kolmú na smer vektora $\mathbf{B}$. V pozdĺžnom smere je sila $F_{\parallel} = 0$, a preto je pohyb v pozdĺžnom smere rovnomerný s rýchlosťou $v_{\parallel}$.

V priečnom smere pôsobí na časticu sila $F_{\perp} = Q v_{\perp} B$ kolmá na smer pohybu, tzn. pohyb je rovnomerný s konštantnou rýchlosťou $v_{\perp}$ a sila je dostredivá $Q v_{\perp} B = m v_{\perp}^2 / R$.

Skladaním pozdĺžneho rovnomerného pohybu a priečného rovnomerného pohybu po kružnici dostaneme rovnomerný pohyb po skrutkovici s osou rovnobežnou so smerom vektora $\mathbf{B}$. **1 bod**

$$\text{Polomer krivosti v priečnom smere } R = \frac{m v_{\perp}}{Q B} = \frac{m v}{Q B} \sin \alpha$$

je konštantný a preto ide o rovnomerný pohyb po kružnici.

Pre dané hodnoty $R = 0,50 \text{ mm}$ pre $\alpha = 1,0^\circ$, $R = 7,4 \text{ mm}$ pre $\alpha = 15^\circ$. **1 bod**

$$\text{Uhlová frekvencia tohto pohybu je } \omega = \frac{v_{\perp}}{R} = \frac{Q B}{m},$$

pre dané hodnoty $\omega = 1,75 \times 10^8 \text{ s}^{-1}$. **1 bod**

$$\text{Stúpanie skrutkovice } h = v_{\parallel} T = v_{\parallel} \frac{2\pi}{\omega} = \frac{2\pi m}{Q B} v \cos \alpha.$$

Pre dané hodnoty $h = 0,179 \text{ m}$ (pre $\alpha = 1,0^\circ$), $h = 0,173 \text{ m}$ (pre $\alpha = 15^\circ$) **1 bod**

- b) Ak vstupujú častice do priestoru spektroskopu kolmo na x , prekonajú polkruhový oblúk, tzn.

$$x_0 = 2R = \frac{2v}{B} \frac{m}{Q},$$

pre dané hodnoty $x_0 = 5,7 \text{ cm}$. **1 bod**

Pri odchýlke vektora rýchlosti o uhol β sa častica pohybuje pozdĺž kružnicového oblúka s polomerom R , ale vzdialenosť $x_m < x_0$, obr. RA3–2.

$$x_m = 2 R \cos \beta.$$

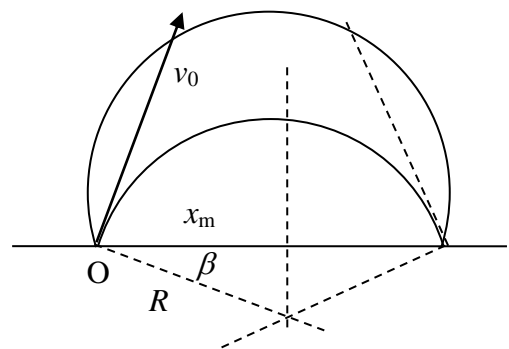
Pre odchýlku $-\beta$ dostaneme rovnaké miesto dopadu (stredový uhol oblúkov je vzájomne doplnkový do 360°).

Šírka stopy je

$$\Delta x = x_0 - x_m = 2 R (1 - \cos \beta) = x_0 (1 - \cos \beta) = \frac{2v}{B} \frac{m}{Q} (1 - \cos \beta),$$

pre dané hodnoty $\Delta x = 5,2 \text{ mm}$. **2 body**

- c) V tomto prípade sa elektróny pohybujú po skrutkovici. Podľa výsledku časti a) stúpanie skrutkovice nezávisí pre $\alpha \ll 1 \text{ rad}$ od uhlu α a je rovné

Obr. RA3–2

$$h_0 = \frac{2\pi v m}{B Q}.$$

Stúpanie skrutkovice vychádza z podmienky periodicity priečného pohybu, čo znamená, že v rovine y vzdialenej h_0 od zdrojovej roviny x sa elektróny sústreďujú do jedného bodu.

Ak je uhol α odchýlky emitovaného elektrónu od osi z väčší, je situácia zložitejšia. Pri vzdialenosti rovín z je čas pohybu elektrónu medzi rovinami

$$t = \frac{z}{v \cos \alpha}.$$

Za tento čas prejde v priečnom priemete oblúk so stredovým uhlom, obr. RA3–3,

$$\varphi = \omega t = \frac{QB}{m} \frac{z}{v \cos \alpha}.$$

Pre $\alpha \ll 1$ rad a teda $\cos \alpha \approx 1$ je pre $\varphi = 2\pi n$ rad

$$z_0 = n \frac{2\pi v m}{B Q}, \text{ kde } n = 1, 2, 3, \dots$$

Pre dané hodnoty $z_{01} = 17,9$ cm.

1 bod

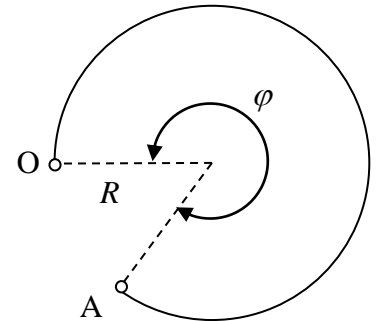
Vzdialenosť krajných bodov oblúka OA, ktorá predstavuje polomer stopy r elektrónov s uhlom odchýlky α

$$r = 2R \left| \sin(\varphi/2) \right| = 2 \frac{mv \sin \alpha}{QB} \sin \left(\frac{QB}{2m} \frac{z}{v \cos \alpha} \right).$$

Pre $z = z_{01}$

$$r = \frac{2v \sin \alpha}{B} \left(\frac{m}{Q} \right) \left| \sin \left(\frac{\pi}{\cos \alpha} \right) \right|,$$

pre dané hodnoty $r = 4,8 \times 10^{-7}$ m (pre $\alpha = 1^\circ$), $r = 1,63$ mm (pre $\alpha = 15^\circ$). **2 body**

Obr. RA3–3

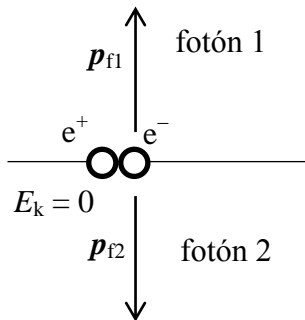
3. PET – pozitronová emisná tomografia

Riešenie:

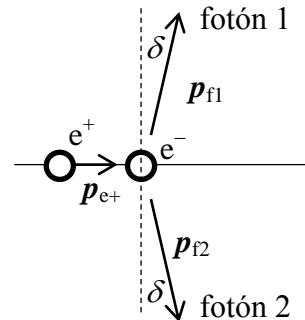
- a) Hybnosť sústavy pozitron – elektrón krátko pred zrážkou je v tomto prípade nulová. Podľa zákona zachovania hybnosti musí byť i celková hybnosť vznikajúcich fotónov nulová, čo nemôže splniť jeden fotón. Vznikajú preto dva fotóny s navzájom opačne orientovaným a rovnako veľkým vektorom hybnosti, tzn. fotóny majú rovnakú veľkosť hybnosti (a teda aj energiu) a navzájom opačný smer pohybu. **1 bod**

Ilustračný obrázok A3–4

1 bod

Obr. RA3–4

Obr. RA3–5

Zo zákona zachovania energie vyplýva, že energia častíc pred zrážkou je rovná energii po zrážke. Celková energia sústavy elektrón – pozitron je v tomto prípade je

$$E_0 = 2 m_e c^2.$$

Energia jednotlivých fotónov

$$E_{f0} = \frac{hc}{\lambda_{f0}} = \frac{E_0}{2} = m_e c^2, \text{ pre dané hodnoty } E_{f0} \approx 8,19 \times 10^{-14} \text{ J} \approx 510 \text{ keV.} \quad \mathbf{1 \text{ bod}}$$

Vlnová dĺžka fotónov

$$\lambda_{f0} = \frac{h}{m_e c} = \frac{2hc}{E_0}, \text{ pre dané hodnoty } \lambda \approx 2,4 \times 10^{-12} \text{ m} = 2,4 \text{ pm.} \quad \mathbf{1 \text{ bod}}$$

- b) Relativistická hmotnosť pozitronu

$$m = \frac{m_e}{\sqrt{1 - \frac{v^2}{c^2}}} = \frac{E}{c^2} = \frac{m_e c^2 + E_k}{c^2}.$$

Rýchlosť pohybu pozitronu krátko pred zrážkou

$$v = c \sqrt{1 - \left(\frac{m_e c^2}{m_e c^2 + E_k} \right)^2}, \text{ pre dané hodnoty } v \approx 0,195 c \approx 5,8 \times 10^7 \text{ m} \cdot \text{s}^{-1}. \quad \mathbf{1 \text{ bod}}$$

Ak sa pozitron v okamihu pred anihiláciou pohyboval a mal kinetickú energiu E_k , celková energia sústavy $E_1 = E_0 + E_k = 2m_e c^2 + E_k$. Vlnová dĺžka vzniknutých fotónov

$$\lambda_{f1} = \frac{2hc}{E_1} = \frac{2hc}{2m_e c^2 + E_k}, \text{ pre dané hodnoty } \lambda_{f1} \approx 2,4 \times 10^{-12} \text{ m} = 2,4 \text{ pm.} \quad \mathbf{1 \text{ bod}}$$

Zložka hybnosti fotónov v smere pôvodného pohybu pozitronu je rovná hybnosti pozitronu pred zrážkou.

$$2p_{f1} \sin \delta = 2 \frac{E_{f1}}{c} \sin \delta = p_{e^+} = m v = \frac{1}{c} \sqrt{(m_e c^2 + E_k)^2 - m_e^2 c^4},$$

odkiaľ dostaneme

$$\sin \delta = \frac{\sqrt{(m_e c^2 + E_k)^2 - m_e^2 c^4}}{2m_e c^2 + E_k}, \text{ pre dané hodnoty } \delta \approx 5,6^\circ. \quad \mathbf{1 \text{ bod}}$$

Ilustračný obrázok RA3–5

1 bod

c) Premena rádioaktívnej látky sa uskutočňuje podľa exponenciálneho zákona

$$N(t) = N_0 e^{-\lambda t},$$

kde N je počet nepremených častíc v čase t a N_0 v čase $t = 0$, λ je koeficient premeny.

Polčas premeny T je čas, za ktorý sa premení polovica častíc

$$N(T) = \frac{N_0}{2} = N_0 e^{-\lambda T}, \text{ odkiaľ } \lambda = \frac{1}{T} \ln 2.$$

Aktivita vzorky, tzn. počet premien za jednotku času,

$$n = -\frac{dN}{dt} = \lambda N_0 e^{-\lambda t} = \frac{\ln 2}{T} N_0 e^{-\frac{\ln 2}{T} t}.$$

V čase $t = 0$ bezprostredne po výrobe vzorky

$$n_1 = \frac{\ln 2}{T} N_0, \text{ pre dané hodnoty } n_1 \approx 1,1 \times 10^{21} \text{ s}^{-1}. \quad \mathbf{1 \text{ bod}}$$

Po uplynutí času $t_2 = 6,0$ hod

$$n_2 = \frac{\ln 2}{T} N_0 e^{-\frac{\ln 2}{T} t_2}, \text{ pre dané hodnoty } n_2 \approx 1,1 \times 10^{20}.$$

Vidíme, že relatívny pokles aktivity vzorky je $p \approx 1/10$.

1 bod

4. SONAR

Riešenie:

- a) Za čas τ_0 ponorka prejde vzdialenosť $v_h \tau_0$. Dráha zvuku je $c \tau_0 = \sqrt{4h^2 + v^2 \tau_0^2}$, obr. RA3-6. Z tohto výrazu máme

$$h = \frac{\tau_0}{2} \sqrt{c^2 - v^2}, \text{ pre dané hodnoty } h \approx 600 \text{ m.}$$

2 body Ak neuvažujeme pohyb ponorky ($v = 0$), je

$$h^* = c \frac{\tau_0}{2}.$$

$$\text{Relatívna chyba } \delta = \frac{h^* - h}{h} = \frac{c}{\sqrt{c^2 - v^2}} - 1 \approx \frac{1}{2} \frac{v^2}{c^2},$$

pre dané hodnoty $\delta \approx 3,2 \times 10^{-3} \%$. Chyba je zanedbateľne malá.

- b) Keďže sa perióda prijatých signálov predlžuje, zväčšuje sa dráha zvukových signálov. Z toho vyplýva, že dno v smere pohybu ponorky klesá.

1 bod Odraz od šikmého dna je znázornený na obr. RA3-2, pričom podľa výsledku časti a) uhol β je veľmi malý.Ak vyšle Sonar dva impulzy s časovým odstupom T_0 , prídu na dno s odstupom

$$T_1 = T_0 + \frac{v T_1 \sin \alpha}{c}, \text{ odkiaľ } T_1 = T_0 \frac{c}{c - v \sin \alpha}.$$

Ak sa impulzy s odstupom T_1 odrazia nazad, je odstup po dopade na Sonar

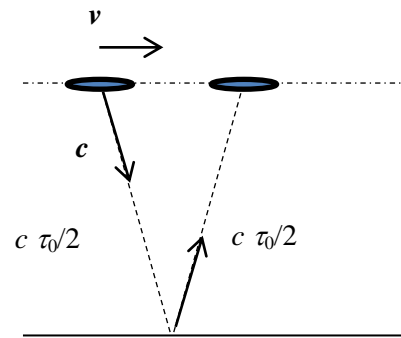
$$T_2 = T_1 + \frac{v T_1 \sin \alpha}{c}, \text{ odkiaľ } T_2 = T_1 \frac{c + v \sin \alpha}{c} = T_0 \frac{c + v \sin \alpha}{c - v \sin \alpha}$$

Rozdiel periód (Dopplerov jav)

$$\Delta T = T_2 - T_0 = T_0 \left(\frac{c + v \sin \alpha}{c - v \sin \alpha} - 1 \right) = T_0 \frac{2v \sin \alpha}{c - v \sin \alpha} \approx \frac{2v \sin \alpha}{c} T_0$$

Odtiaľ dostaneme uhol sklonu dna

$$\alpha = \arcsin \left(\frac{c}{2v} \frac{\Delta T}{T_0} \right), \text{ pre dané hodnoty } \alpha \approx 11^\circ.$$

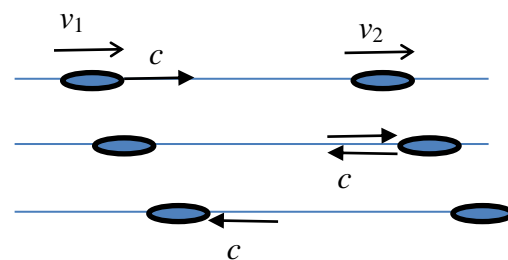

Obr. RA3-6

- c) Uvažujme rýchlosti ponoriek v_1 a v_2 podľa obr. RA3-3.

Po vyslaní dvoch impulzov s odstupom T_0 je odstup pri dopade na druhú ponorku

$$T_1 = T_0 - \frac{v_1 T_0}{c} + \frac{v_2 T_1}{c}, \text{ odkiaľ}$$

2 body

Obr. RA3-3

$$T_1 = T_0 \frac{c - v_1}{c - v_2}.$$

Po odraze nazad je odstup na Sonare

$$T_2 = T_1 + \frac{v_2 T_1}{c} - \frac{v_1 T_2}{c}, \text{ odkiaľ } T_2 = T_1 \frac{c + v_2}{c + v_1} = T_0 \frac{c - v_1}{c - v_2} \frac{c + v_2}{c + v_1}.$$

Rozdiel frekvencií so zjednodušením pre $v_1, v_2 \ll c$

$$\Delta f = \frac{1}{T_2} - \frac{1}{T_0} = f_0 \left(\frac{c + v_1}{c + v_2} \frac{c - v_2}{c - v_1} - 1 \right) = f_0 \frac{2c(v_1 - v_2)}{(c + v_2)(c - v_1)} \approx f_0 \frac{2(v_1 - v_2)}{c}$$

Ide o Dopplerov jav (pohybujú sa zdroj zvuku i prijímač).

$$v_2 \approx v_1 - \frac{\Delta f}{2f_0} c, \text{ pre dané hodnoty } v_2 \approx -14 \text{ m}\cdot\text{s}^{-1}.$$

Druhá ponorka sa pohybuje v smere k prvej rýchlosťou $14 \text{ m}\cdot\text{s}^{-1}$.

4 body

Fyzikálna olympiáda, 54. ročník 2012/13 – Celoštátne kola kategórie A

Autori úloh: (1) Daniel Klivanec, (2) Ľubomír Mucha, (3) Ivo Čáp, (4) Ľubomír Konrád – Dušan Nemeč

Recenzia: Daniel Klivanec, Ľubomír Mucha

Redakčná úprava: Ivo Čáp

Vydal: Slovenská komisia fyzikálnej olympiády

IUVENTA – Slovenský inštitút mládeže, Bratislava 2013